
*Костянтин
Кислюк*

МЕМОРІАЛЬНИЙ ЛАНДШАФТ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: минуле та сучасність

Пам'ять про минуле для абсолютної більшості культур завжди залишалася предметом посиленої уваги. Адже вона являє собою ніщо інше, як універсальний механізм культурної трансляції, коли за допомоги різноманітних меморіальних практик і за посередництва спеціально навчених людей передається від одного покоління носіїв певної культури до іншого найзначущіша для них інформація, що зберігається в різноманітних матеріальних «місцях» та інтелектуальних топосах пам'яті (часто об'єднаних у великі одноманітні депозитарії). Зазвичай запам'ятоване є пов'язаним з ідентичністю певної спільноти. Недарма масове зацікавлення меморіальною проблематикою збіглося з 200-річним ювілеєм Великої Французької революції і в наступні два десятиліття живилося процесами переосмислення радянської спадщини в Росії, Україні, країнах Балтії, Закавказзя, пошуком з боку Європи прийняттого меморіального змісту як підмурівку не формальної, а фактичної єдності.

Упродовж 1990–2010-х років в Україні вийшли друком переклади практично всіх відомих теоретичних праць зарубіжних авторів, присвячених різним аспектам пам'яті (Я. Асмана та А. Асман, М. Гальб-вакса, Є. Доманської, А. Міхніка, Ж. Мінка, Р. Козелека, П. Конертонна, Л. Неймаер, П. Нора, П. Рикера, Й. Рюзена, Т. Рейнджера, Б. Шацької, О. Ексле), стала доступною відповідна російськомовна література (Ю. Арнаутова, Н. Репіна, М. Савельєва, Г. Зверева

© К. КИСЛЮК,
2016

та ін.). Проблематика культурної пам'яті розглядалася в багатьох дисертаційних роботах (О. Волянюк, В. Дударя, В. Жадько, Ю. Зерній, Т. Злобіна, Г. Корж, В. Масненко, Т. Рагозіної, Г. Коншиної, Л. Стародубцевої, О. Удада, О. Фостачук) та в численних наукових статтях. Доробок «досліджень пам'яті» відзначався різноаспектністю і полідисциплінарністю, адже поняття історичної / національної / соціальної / культурної пам'яті постійно використовували історики, соціологи, політологи, філософи, мовознавці.

У контексті цієї статті найцікавішим є аналіз особливостей меморіального ландшафту різних країн та специфіки здійснюваних у них меморіальних політик. Це стало предметом монографії С. Єкельчика «Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в історичній уяві» та О. Шнірельмана «Війни пам'яті: міфи, ідентичність та політика на Закавказзі». Розвідки щодо особливостей меморіальних практик в Україні, Польщі та Росії постійно публікуються в часописах «Критика», «Схід–Захід», «Новое литературное обозрение», «Неприкосновенный запас» (С. Грачова, К. Йобст, О. Міхеєва, М. Рябчук, О. Смоляр, А. Шпоцінський, М. Ямпольський та ін.). Регулярно включає огляд актуального стану та напрямків меморіальної політики в колективні та індивідуальні аналітичні праці Національний інститут стратегічних досліджень, однозначно ідентифікуючи «Кризовий стан історичної пам'яті українців ... як потенційну загрозу національній безпеці України» та пропонуючи «можливості зниження ризиків ескалації загрози засобами державної політики пам'яті» [Зерній, 2009: с. 6].

Наукові дослідження пам'яті доповнюються не менш масштабною практичною роботою, проведенням різних практичних конференцій, укладанням «Книг пам'яті», постійним творенням дедалі нових меморіалів та організацією меморіальних заходів, діяльністю Українського інституту національної пам'яті.

Західний науково-дослідницький тренд також спрямований на розширення дисциплінарної та предметної матриць культурної пам'яті. Констатується її найтісніша взаємодія з медіа-дослідженнями, культурною історією, соціологією, психологією та лінгвістикою. Культурна пам'ять стає «парасольковим терміном» для явищ соціальної й матеріальної культури та ментальних феноменів, які утворюють у ній однойменні виміри (dimensions) [A Companion, 2008: р. 3–4]. Не дивно, що депозитаріями культурної пам'яті вважають навіть «історіографічні анекдоти» через легкість їх запам'ятовування та подальшого поширення [Genres, 1997: р. 17]. Водночас із надмірно масштабним розширенням меморіальної проблематики кристалізується зацікавлення саме актуальною пам'яттю від часів Другої світової війни [Васильєв, 2012]. З огляду на описану раніше політичну кон'юнктуру ця пізнавальна ситуація є цілком закономірною.

Однак в Україні впродовж 1990–2010-х років зміст memory studies не відповідав нагальним суспільно-політичним і націєтворчим завданням. Вони практично не вивчали витoki й основні етапи становлення вітчизняної

меморіальної традиції. Крім того, інтерес до власної культурної пам'яті в рамках загальнокультурного тренду від «пам'яті до історії і знову до пам'яті» в цими роками завжди залишався підпорядкованим справжньому «українознавчому буму», наріжним каменем якого стала історія України. Цілком виправдана в умовах незавершеності національно-державного проекту, ця хвиля створила не виправдано застарілу за своїми теоретико-методологічними засновками офіційну модель вітчизняної історії та культури як безперервного поступу моноетнічного українського народу від давнини до сучасності на відносно однорідному меморіальному ландшафті. Насправді через периферійність геополітичного становища, різновекторність зовнішніх культурних впливів, міксованість етнічних процесів і політико-державну недоінституціалізованість Україна *об'єктивно* являє собою вкрай багатокладне суспільство, різноякісність складників якого тільки збільшувалася внаслідок переривчатості та незавершеності процесів модернізації. За таких умов, непослідовність проведення зовнішньої та внутрішньої політики в часи незалежності призводила не до консолідації, а радше до дезорієнтації меморіального простору України — такого собі «меморіального палімпсеста», пам'яті в уривках. Неприродність цієї ситуації усвідомлюється лише разом з осягненням усієї глибинності, системності та небезпечності кризи Другої української республіки (від 1991 року).

Отже, метою статті є концептуалізація нового бачення культурної пам'яті України. Її предмет — сучасний стан меморіального ландшафту української культури як складного, багатшарового, різнорідного утворення.

Для дослідження простору культурної пам'яті України пропонуємо методологію, яку можна кваліфікувати як спеціально-наукову. По-перше, це *метод меморіальної психоаналітики*, ґрунтований на фрейдівському психоаналізові. Основою цього методу є реконструкція первинної меморіальної «травми» через аналіз тієї меморіальної традиції, яку вона породила і яка її приховала в різноманітних формах замісних меморіальних фігур та особливих символічних «місць». Меморіальний психоаналіз допомагає диференціювати ставлення суспільства до власних «родових травм», яке дуже часто активно впливає на сучасний стан його свідомості.

Другий метод можна назвати методом *меморіальної картографії*. Він полягає у створенні своєї мапи «пам'ятних місць» для певної культури. Завдяки цьому, з одного боку, можна урізноманітнити бачення її конкретних складників. З іншого боку, така мапа дасть змогу краще зрозуміти її історичну варіативність. За доступну, репрезентативну й актуальну точку опертя для складання «карт пам'яті» можна обрати музеї, кількість яких за останні 20 років в Україні збільшилася втричі, сягнувши 2013 року, за даними Державної служби статистики, максимального показника у 608.

Нарешті, вельми інформативною є *меморіальна політологія*, вивчення усього спектру офіційних і неофіційних, загальнонаціональних і регіональних політик пам'яті. На наш погляд, цей метод не тільки допомагає краще

зрозуміти наявну структуру та чинні правила функціонування меморіального простору, але й може відсилати до глибоких соціокультурних і суспільно-політичних трендів у його формуванні.

Передусім, маємо зробити наголос на ситуації не менш як *подвійного розриву історико-культурного та меморіального континуїтету* — у XIII–XV та у XVIII–XIX сторіччях, тісно пов'язаного зі змінами розпорядників культурної пам'яті — правлячих еліт (заміна князівсько-боярської, духовно-шляхетської еліт козацько-старшинською, а козацько-старшинської — інтелектуальною). Щодо першого розриву йдеться про нищення літописів та історичних документів як текстових депозитаріїв пам'яті, зрештою, занепад провідного меморіального топоса Києва як «другого Єрусалима». Для порівняння, в іншому меморіальному проекті — єврейському — месіанський старозавітний Ізраїль вдало вписався у зміст сіонізму як програми його відновлення в сучасному, світському вигляді на освяченій території.

Від XVI сторіччя у тогочасній історичній і публіцистичній літературі фіксується новий меморіальний конструкт — «культ» давньоруської «старовини». Початково закладена в нього ідея різноманітних соціально-правових і релігійних привілеїв («вольностей») для мешканців земель із такою давньою традицією до середини XVIII сторіччя трансформується в ідею їх політичної незалежності, найяскравіше занотовану в «Історії русів». Активне повернення до цієї ідеї спостерігаємо в XIX сторіччі, коли вона набула належної наукової форми в концепції «України-Руси» М. Грушевського, стала ідеологією національно-визвольного руху та створеної ним Першої української республіки — УНР (1917–1922). Проте наступництво культурної пам'яті здійснювалося з оперттями саме на меморіальну традицію XVIII сторіччя, а не ранніх періодів, джерела про які ще належало зібрати й оприлюднити. Особливо помітно це в поемі «Гайдамаки» Т. Шевченка. Поет, прирівнюючи втрату пам'яті до втрати свободи, звертається до Коліївщини, що позначала завершення Козаччини та втрату обмеженої автономії українських земель [Грабович, 2015]. Процеси формалізації й інституціалізації культурної пам'яті, типові для європейських країн у «довге класичне століття», швидко і вдало приховали цей другий меморіальний розрив створенням дотепер чинних «місць пам'яті», які подавали себе як «прадавні». Так відбувається, наприклад, з тризубом, зображення якого дійсно трапляється на монетах і печатках київських князів X–XI сторіч, однак у наступні сторіччя фактично не фіксується. Таким чином, *меморіальний простір сучасної України постає здебільшого модерним і почасти штучним утворенням*.

Порушення безперервності та змістового насичення культурної пам'яті в умовах постійних історичних поневірянь і посиленних зовнішніх впливів спричинює важку меморіальну «травму». «Гори», на яких мав постати «Богоспасаемый Преславный и Первоначальный всея России Царственный Град Киевъ» («Синопис»), дедалі частіше асоціюються лише з місцем розташування козацьких могил як символом втрати Україною залишків са-

мостійності. На наш погляд, це є одним зі свідчень своєрідного надлому національно-культурної пам'яті, докорінної зміни її зацентрованості. Возвеличення минулого тепер перетворюється на скорботу за ним. Ще З. Фрейд чітко розрізняв два принципово різні ставлення до зазаної втрати. З одного боку, це — *скорбота*, яка зіставляється з ритуалами жалоби та спрямовується на поступове примирення з утратою. З іншого боку, абстрактніші втрати (Батьківщина, воля, ідеал) можуть призводити до хворобливої *меланхолії*, яка відрізняється страждальницьким пригніченням, зниженням самоповаги у формі закидів та образ на власну адресу тощо [Фрейд, 1998: с. 227].

На нашу думку, українська культура демонструє чи не найяскравіший на європейському континенті приклад меморіальної меланхолії. Яка виявляється тим сильнішою, оскільки її носієм була нова еліта — інтелігенція. Висмикнута із сільського затишку динамічними індустріально-урбанізаційними процесами, поставлена перед необхідністю замінити інфільтровану у військово-бюрократичні структури Російської імперії козацьку старшину, вона змушено виконувала громадській обов'язок, постійно відчувачи його тягар. З огляду на це, зазначена «травма» є радше *внутрішньою*. Втім, зрозуміло, що вона постійно роз'ятрювалася *зовнішніми* впливами, передусім, «малоросійською» політикою щодо України як за часів Російської імперії, так і за Радянського Союзу, і зрештою, пропагованою вже в період «гібридної» війни концепції України як *failed state*.

Мовою психоаналізу, спроби сублімувати (у романтичній і класичній історіософії ХІХ сторіччя) та компенсувати цю травму в підкреслено егоцентричних схемах української історії та культури в речників першого покоління української діаспори (Д. Донцов, В. Липинський, Ю. Липа та ін.) виявилися надто обмеженими. Уже третє діаспорне покоління демонструє «подвійну ідентичність». Його представники, хоча й сприймають Україну як «духовну Батьківщину», проте рефлексіюють щодо неї або інтелектуально відсторонено (О. Пріцак, І. Лисяк-Рудницький, О. Субтельний та ін.), або надто емоційно й художньо, у міфах про Атлантиду / Едем / Рай / Грааль (С. Парфанович, Д. Гуменна, Е. Андієвська) та ін.

У самій Україні націєцентрична модель пам'яті підтримувалася кількома поколіннями радикально налаштованих інтелігентських груп в еміграції, на західноукраїнських землях, у Радянській і незалежній Україні. Лише після революції Гідності вона здобула відносну перевагу над так званою «креольською» моделлю пам'яті, яку поділяли найрізноманітніші соціальні групи, політичні діячі та культурні митці. Для елітних груп зацікавленість у «креольській моделі» пам'яті є достатньо усвідомленою, прихованою в бажанні зберегти усталену систему експлуатації державної власності, природних ресурсів і бюджетних потоків [Паламарчук, 2014: с. 68]. Для більшості населення її сутність полягає в пасивному прийнятті наявної ситуації як меншого зла порівняно з перспективою вкрай непевної боротьби за кращу / бажанішу альтернативу [Рябчук, 2015: с. 2]. Авжеж, націєцент-

рична модель пам'яті здатна винагороджувати лише невеличкою інтелектуальною рентою. За даними компанії TSN, яка відстежує відповідні тенденції від середини 2014 року, етнонаціональні елементи прикрашають одяг, автівки, будинки та інтер'єри приблизно третини українців. Понад 70% мешканців України ставляться до цього позитивно або нейтрально. Ці показники приблизно корелюють з даними різних соціологічних опитувань щодо чисельності українців (у середньому 25%), готових зі зброєю в руках боронити свою Батьківщину.

На перший погляд, музейно-меморіальний ландшафт сучасної української культури має дуже виразне хронологічне розшарування і незначною мірою віддзеркалює її поліетнічну та поліконфесійну структуру: 1) дорадянський пласт, представлений переважно історико-літературними меморіалами та музеями суспільно-політичних і культурних діячів XIX–XX сторіч; 2) музеї та меморіальні комплекси радянської доби; 3) національні музеї, розбудовані в 1990–2000-х роках.

Дорадянський пласт і понині залишається найбільш сталим, оскільки включає «місця пам'яті» про найконсенсусніші для колективної свідомості українців постаті (літературно-меморіальні музеї Лесі Українки, національний музей-садиба М.В. Пирогова, Львівський національний літературно-меморіальний музей Івана Франка, Чорнухінський і Національний літературно-меморіальні музеї Г.С. Сковороди, Національний заповідник-музей М.В. Гоголя, Національний музей Тараса Шевченка тощо). На наш погляд, укладання цього меморіального пласту збігається з початком штучного формування нового, модерного, меморіального ландшафту для заміщення «надламаної» від часів Руїни автентичної меморіальної традиції. Отже, означений пласт віддзеркалював національно-культурні вподобання української інтелігенції як привілейованого носія та ретранслятора культурної пам'яті. Упродовж XX сторіччя у межах квазідержавності Української РСР він зберігався без суттєвих видозмін в обмін на загальну лояльність до панівного політичного режиму.

Зміст дорадянського меморіального пласту чітко корелює з наявними в українській культурі гендерними та мультикультурними диспропорціями. Поодинокі меморіали жінкам (літературно-меморіальні музеї Л. Українки) водночас підтверджують тісний зв'язок фемінізму та національно-визвольного руху, а також подвійне (питомо гендерне й постколоніальне) пригноблення української жінки. Дуже нечисленні «іншокультурні» заклади (такі, як Національний музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Й. Кобринського) є наслідком ситуації, коли етнокультурним меншинам не надається привілейованих умов для самотності, однак не висувається суворих асиміляційних вимог.

У 1990–2010-ті роки зазначений пласт продовжував розширятися як давно відомими постатями зі сталою традицією шанування (музей-садиба Маркіяна Шашкевича, Вінницький літературно-меморіальний музей

М.М. Коцюбинського), так і персоналіями, які були музеєфіковані та стали надбанням української культурної пам'яті порівняно нещодавно (музеї Михайла Грушевського у Львові та Києві). Зазначений тренд забезпечив культурну пам'ять від ще одного розриву — між автентичною традицією ХІХ — початку ХХ сторіччя (адже, згадаймо, що глорифікація Шевченка розпочалася одразу після його смерті) й новітніми меморіальними практиками періоду незалежності. З іншого боку, в умовах «гібридної війни» виникає суспільна потреба в новому, більш «активістському» типі національного героя, так би мовити, «борця зі зброєю». Її реалізація (наприклад, в увічненні постаті С. Бандери) відволікає певні символічні ресурси, приходиться у суперечність з більш традиційним образом «борця словом» і тим самим вносить певну дисфункційність у «ядро» вітчизняної культурної пам'яті.

Інший напрям розбудови сучасного меморіального ландшафту України від початку 2000-х однозначно пов'язаний з увічненням пам'яті про Голодомор і Чорнобиль. Матеріальною основою увічнення пам'яті жертв штучного голоду в Україні стали меморіали. Тільки в Харківській області, за даними <http://www.golodomor.kharkov.ua>, було встановлено близько 20 пам'ятних знаків, збудовано величний Всеукраїнський Пам'ятник-дзвін жертвам Голодомору біля Мгарського монастиря в Полтавській області, організовано Національний музей «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні» тощо. Серед практик увічнення пам'яті про цю трагедію переважали публічні меморіальні церемонії, проте, на відміну від радянських зразків, вони набули значно індивідуалізованіших форм («Запали свічку»); видання національної «Книги пам'яті», що містить інформацію про майже 900 000 померлих у 1932–1933 роках, та інших документальних матеріалів; вивчення трагедії Голодомору в навчальних закладах України.

На цьому тлі трагедія Чорнобиля нині увічнена значно скромніше (одним загальнонаціональним музеєм) й залишається надбанням актуальної пам'яті незначної частки українців, так чи інакше до неї причетних. Тому пристрасті навколо цієї теми стосуються здебільшого соціально-економічних, а не соціокультурних питань.

Головна причина (і найважливіший наслідок) цієї меморіальної кампанії, на нашу думку, полягає в тому, що Голодомор, який почав укорінюватися через безпосередні комунікативні зв'язки між поколіннями, що пережили катування голодом, та їх наступниками, остаточно утвердився як беззаперечний факт культурної пам'яті українства. Відтепер навіть екстравагантну пам'ятку закоханим у Харкові на вулиці Пушкінській (скульптурну композицію утворюють дві нескладні, худорляві фігури чоловіка і жінки, котрі тягнуться один до одного для поцілунку) подекуди називають «Жертви Голодомору», таким чином підшуковуючи цій трагедії сучасний знаковий код. Сталося це як через безпосередню дотичність Голодомору для більшості українських родин, а також співзвучність її із притаманною українській культурі меморіальною меланхолією, так і через системність і розмах цієї

компанії. Не менш показовим є те, що Голодомор потрактовано як акт геноциду українського народу. Отже, сприйнято його націоналістичну версію, поширену в Західній Україні, де втрати від нього були значно меншими, але практики вшанування конкурентоспроможнішими порівняно з тодішньою офіційною моделлю.

На цьому тлі значно скромнішими є спроби увічнення героїв Небесної Сотні чи українсько-російської війни (перейменування та встановлення меморіальних знаків). Проблема полягає в невизначеності прикінцевих наслідків цих подій. У будь-якому разі, родичі, друзі, знайомі, котрі воювали, були на початок 2016 року в 42,8% опитаних українців [Gorchenin Institute, 2016]. Тому дискусії щодо змісту, характеру та рівня меморіалізації сучасних військово-революційних подій триватимуть ще досить довго. Допоки, на відміну від меморіальних кампаній минулих десятиліть, від самого початку спостерігається єдність та послідовність у відповідних громадських і державних заходах, усестороння підтримка з боку ЗМІ. У Національній Гвардії України віддають перевагу більш традиційній політиці «твердої пам'яті» — встановленню пам'ятників і перейменуванням. Міністерство оборони України експериментує з «м'якими», медійними формами комеморіалізації: постійні публікації у друкованих виданнях і соцмережах, розміщення рекламних бігбордів, створення документальних фільмів («Рейд») і телепрограм тощо.

У системності даної кампанії існує тільки один «стихийний» виняток. Масові розстріли активістів Майдану на початку колишньої вулиці Інститутської сталися в меморіально значущому «місці» — як своєю пласкою, типово індустріальною геометрією, так і суспільно-політичним насиченням. Тому недаремно упродовж 2014—2016 років офіційні церемонії переносяться на сусідні Софіївську та Михайлівську площі, а Майдан Незалежності вже нині перетворюється на меморіал, незалежно від того, чи буде створено тут музей.

У термінах світ-системного аналізу І. Валерстайна найближчою «напів-периферією» шойно описаного ядра культурної пам'яті України є практики «показаної пам'яті». Цей феномен також є багатозаровим. Його витoki сягають ХІХ сторіччя. Повсюдні в Європі національно-культурні відродження (як перша фаза національно-визвольного руху) змушували їх представників в Україні в умовах констатованого вище розриву меморіальної традиції вдаватися, передусім, до дуже поширених напівреальних-напіввигаданих споминів про славетні козацькі часи і гайдамацький рух. Таким чином, відбувалося, як сказав би Я. Асман, їх переведення зі стану актуальної, комунікативної пам'яті в пам'ять власне культурну. Першою формою меморіалізації козацтва став топос «свободолюбства», який трансформувався в науково-публіцистичних і літературних працях речників національно-визвольного руху із соціально-станової характеристики в рису національного українського характеру. Імовірно, через застереження західно-

українських уніатів-інтелектуалів та негативно-«надламане» ставлення інтелектуалів-наддністрянців (наприклад, у пізнього П. Куліша) організаційне оформлення пам'яті про козацтво розтягнулося в часі. Між написанням поеми про «козака» Енея І. Котляревським та створенням присвячених козацтву музейних колекцій у Катеринославі Д. Яворницьким минуло майже 100 років.

Друга хвиля зацікавленості козацтвом традиційно пов'язується з 300-річним ювілеєм «возз'єднання» України й Росії. Особливого значення набуло увічнення пов'язаних із козацтвом пам'ятних місць, унормоване постановами ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР 1965 року. Планувалася глорифікація величезної кількості таких місць (тільки одним із переліків упродовж 1971–1980 років передбачалося спорудження в УРСР 45 гранітних обелісків, 25 скульптурних зображень видатних діячів українського козацтва, 50 стел, 21 пам'ятного каменя, 14 мармурових дощок тощо) [Історія українського козацтва, 2007: т. 2, с. 469]. Отже, можна говорити, що меморіальні спекуляції на тему козацтва насправді виявилися значно масштабнішими. На нашу думку, це стало проявом політики «націонал-комунізму», яка виявилася чи не найефективнішим засобом «збирання» в Радянському Союзі національних околиць Російської імперії в 1920-ті роки та утримування комуністичного блоку в Європі в 1940–1980-ті. Водночас слід відзначити вибірковість, суперечливість, непослідовність, вимушеність стратегії «радянізації» національної культурної спадщини. Першою чергою, до списку на «увічнення» включали козацьких діячів, які були вихідцями з народних «низів», у чомусь дотичних до «антифеодального, антикріпосницького руху» чи до «російсько-української дружби». Фактично згадувані вище меморіальні заходи, позаяк впроваджувалися офіційною владою, насправді відігравали роль лише контрпам'яті, покликаної здолати створену в Україні цілу систему національних міфів зі своїми героями й символами, пантеонами та святами в рамках модерного простору національно-культурної пам'яті, активно розбудовуваного в першій половині ХХ сторіччя постійною визвольною боротьбою.

Друга хвиля своєрідного показання пам'яті перебігала після здобуття Україною незалежності. Упродовж 1992–2004 років було відновлено полково-сотенний устрій, військово-патріотичну і господарську структуру українського козацтва, провадилася спільна діяльність козацтва з МВС і МНС, було повернуто історичні назви населених пунктів, вулиць, майданів, організовано святкування численних річниць і ювілеїв, передусім Дня українського козацтва 4 жовтня, встановлено численні нові пам'ятники та наново впорядковано вже наявні меморіали, відкрито численні козацькі школи, ліцеї, створено спортивні й пісенні гуртки, морські клуби, кінні театри, самодіяльні та мистецькі колективи, затверджено Положення дитячо-юнацької військово-спортивної патріотичної гри «Сокіл» («Джура») тощо. На наш погляд, головним рушієм цієї політики була її повна адекватність

«креольській» моделі пам'яті. Не дивно, що без автентичного насичення козацькі постаті, символи, місця та знаки почали перетворюватися на прости симулякри, модні назви, які прикладалися з будь-якою метою до будь-яких подій, явищ, артефактів (напр., сосиски «Козацькі»).

Розбудовуваний ще за радянських часів козацький меморіальний ландшафт зазнав суттєвих переозначень за каденції В. Ющенко. Під час цієї, уже третьої хвилі увічнення пам'яті про козацтво, старі пам'ятки набули нового «державницького» наповнення — утвердження суверенної української козацької держави в геополітичному контексті Центрально-Східної Європи другої половини XVII — початку XVIII сторіччя. Наприклад, у національному історико-культурному заповіднику «Гетьманська столиця» в Батурині першочергово відновили цитадель Батуринської фортеці, Гетьманський палац, Гетьманську скарбницю, а також спорудили у 2008 році меморіальний комплекс пам'яті жертв Батуринської трагедії. Таким чином, пам'ять про козацтво остаточно набула свого *raison d'être* в меморіальному просторі вітчизняної культури. Вона, не змінюючи модерної суті цього ландшафту, спромоглася розширити хронологічні, інституціональні, соціальні обрії його первинного «ядра» до прийняттого для незалежної національної держави масштабу.

Невіддільною частиною вітчизняного меморіального ландшафту дотепер залишається «радянська» складова. Нині вона зазнає найсуттєвіших трансформацій, які загалом відтісняють її на периферію. Однак слід зауважити, що зазначені процеси по-різному відбуваються у різних нашаруваннях «радянської» меморіальної спадщини. За підрахунками С. Єкельчика, чи не найбільша її частина — не музеї Великої Вітчизняної війни, а меморіали на честь загиблих воїнів. Офіційно на 1 жовтня 1947 року в Українській РСР упорядковано 31688 братських, 64670 одноосібних поховань радянських воїнів, споруджено 2613 пам'ятників, 9861 надгробок, встановлено 52549 могильних знаків [Єкельчик, 2008: с. 187]. На нашу думку, тут маємо справу з описаною ще З. Фрейдом у лекціях із психоаналізу *символізацією спогадів* про невротичні події в матеріальних, наприклад, архітектурних пам'ятках. У цьому разі симптоматичною буде не стільки сама пам'ятка, скільки її хворобливе вшанування поза первинним приводом спорудження [Фрейд, 2008]. Уперше такий підхід, як довів німецький дослідник Р. Козелек, випробувано після Першої світової війни. Спорудження могил Невідомого солдата та впровадження комплексу пов'язаних із ними церемоній зробили їх не стільки місцем поховання та індивідуальної скорботи, скільки способом спокутування провини за мільйони загиблих у Великій війні (нечувані цифри для європейського суспільства 1914–1918 років), яких реінтерпретували як своєрідну «будівельну жертву» для міцної національно-державної єдності в майбутньому [Козелек, 2004: с. 20–21]. Натомість у Радянському Союзі вшанування такого роду меморіалів, сконцентроване навколо Дня Перемоги — 9 травня, стало засобом підкреслення

цілковитої виправданості таких жертв. Будівництво православних капличок (наприклад, на меморіальному комплексі «Висота Конєва» під Харковом) виявилось лише типово пострадянським, половинчастим кроком на шляху зміни цього нарративу. Повноцінне повернення меморіалів загиблим у Другій світовій війні до їх автентичного призначення як місць поховань конкретних людей сталося лише після офіційного переозначення президентським указом та окремим законом свята Перемоги на День пам'яті та примирення у 2015 році й поновлення відзначення 22 червня як Дня скорботи і вшанування пам'яті жертв війн. При цьому деякі традиційно пов'язані з увічненням подій Другої світової війни меморіальні практики (демонстрація художніх фільмів) та музейні заклади (такі, як меморіальний комплекс «Національний музей історії України у Другій світовій війні») продовжують функціонувати за інерційними схемами. Ми допускаємо, що своєрідна консервація частини радянського нашарування в меморіальному просторі української культури є доречною як вагомий аргумент у «гібридній» війні про відсутність в Україні «фашизму».

Значно помітнішим є демонтаж пам'ятних місць, пов'язаних із комуністичним режимом. Слід нагадати, що явище «декомунізації» не є прямим наслідком ухвалення низки відповідних законів у травні 2015 року. Покволом воно відбувалося впродовж усього періоду незалежності, являючи собою щось середнє між «ресовєтизацією» за білорусько-придністровськими зразками і радикальною «десовєтизацією» за литовсько-польськими моделями. Наприклад, за підрахунками фахівців Українського інституту національної пам'яті, з 5 тис. пам'ятників Леніну в Україні на початку 1990-х до осені 2013-го було повалено понад 3200 монументів, перейменовано деякі населені пункти, змінено значну кількість інших топонімів.

Поточна політика декомунізації за своїм розмахом, безумовно, є наймасштабнішим меморіальним заходом періоду незалежності. Перейменуванню підлягає 941 населений пункт, що становить майже 3% від загальної кількості їх. За початок 2016 року офіційно «декомунізовано» 18% населених пунктів від запланованого [Українській інститут національної пам'яті, 2016]. У першому півріччі 2016 року вже змінили назви майже половина міст і сіл, а також більшість вулиць та деякі ЗМІ. Фіксуються випадки, коли монументи героям російсько-української війни замінюють комуністичні меморіали. Таким чином, як і у випадку з київським Майданом, вміло використовується усталеність саме «місця пам'яті», а не архітектурної споруди.

Спротив декомунізації з боку «креольських» еліт і суспільних верств значною мірою спричиняється неспроможністю України за всі роки незалежності протиставити «радянському» більшій соціально-економічній, культурній, ба навіть, зовнішньополітичній та іміджеві здобутки. До речі, подібну ситуацію дослідники спостерігають і на теренах центральноєвропейських країн із комуністичним минулим. Наприклад, парк-музей меморіальних конструктів комуністичного режиму в Будапешті давно перетворився на

кітчевий «Leninland» або «Commie World» для іноземних туристів, оскільки самі угорці, попри події 1956 року, дотепер не вважають цей режим надто тоталітарним і репресивним щодо них [Надкарни, 2014]. Унікальність політики декомунізації полягає в тому, що *на державному рівні здійснюється діяльність, яка є предметом не суспільного компромісу, а суто національного інтересу*, підтримуваного меншістю громадського загалу та політичного класу. Завдяки їй, у віддаленій перспективі нищиться «тверда пам'ять» про спільне російсько-українське минуле, яке могло би завадити національній самоідентифікації наступних поколінь.

Ніби осторонь меморіальних мейнстримів перебувають історичні та історико-краєзнавчі музеї місцевого значення. Витоки цієї тенденції пов'язуємо з масовим радянським історико-краєзнавчим рухом, очолюваним УТОПК¹, коли, наприклад, у підготовці багатотомної «Історії міст та сіл Української РСР» узяли участь понад 100 тис. авторів. Її перебіг упродовж останніх двох десятиліть часто трактується з протилежних позицій. Ідеться або про вияв прихованого опору своєрідній меморіальній «гойдалці», коли через зміни політичної кон'юнктури декілька разів мінялися місцями контрарні за змістом «офіційна» й «опозиційна» пам'яті, або про усвідомлену маргіналізацію «офіційною» пам'яттю альтернативних їй моделей і політик. Зважаючи на той факт, що кількість регіональних меморіальних установ уже за радянської доби переважала (і продовжує переважати) музеї всіх інших профілів, стає можливим говорити про зв'язок цього феномену з «хуторянством», антеїзмом, притаманним світоглядом багатьох землеробських народів. Цей архаїзм у сучасній Україні підтримується непропорційно високою для розвиненої країни часткою сільською культурою, абсолютним домінуванням застарілих третього та четвертого економіко-технологічних укладів, незавершеністю переходу до демократичної правової держави і громадянського суспільства.

На нашу думку, слід звернути увагу на крайню неоднорідність історико-краєзнавчого сегмента вітчизняного меморіального простору, який поєднує якісно різні меморіали: корпоративні (народний музей історії локомотивного депо станції Микитівка Донецької залізниці), літературно-мистецькі та загальнокультурні (музей однієї вулиці — Андріївського узвозу) і, лише зрештою, суто місцеві (музей історії Онуфріївського району, музей історії с. Захарівка). Подібною є ситуація з міською вуличною скульптурою, де кумедні, казкові, літературно-кінематографічні, комерційно-кітчеві монументи сусідять із пам'ятками громадянського спрямування. Наприклад, К. Реуцький у Києві спроектував новий ландшафтний сквер на перехресті вулиць Олесь Гончара і Великої Житомирської, прикрасивши його скульптурами різних птахів, які вособлюють різні групи київської інтелігенції.

¹ Українське товариство охорони пам'яток історії та культури.

У такій інтерпретації значна частина історико-краєзнавчого нашарування українського меморіального ландшафту (як сільського, так і міського) зміщується з його манівців до центру. Вона має репрезентувати новий, громадянський, а не етнонаціональний модус ідентичності. Давно вже засвоєний країнами Західної Європи й природно актуалізований в українському багатоукладному суспільстві через зовнішню воєнну загрозу, прийнятний для великої кількості російськомовних українців, цей модус доти плідно спрацьовуватиме, допоки не *підмінятиме* собою попередній. Зазначимо принагідно, що вкрай актуальною для подальших доцентрових трансформацій меморіального простору України ми вважаємо пошук нових форм його репрезентації, дотичних не до традиційної для вітчизняної культури меморіальної меланхолії, а до медіатизованого характеру сучасної культури як такої (пам'ятник галушкам у Полтаві чи асоціювання захисників Донецького аеропорту з «кіборгами»).

Насамкінець, уточнимо, що наведені перспективи консолідації культурної пам'яті в Україні діятимуть доволі специфічно для широкої смуги російсько-українського «пограниччя» і на сході, і на півдні країни, передусім, на Харківщині. Ще в XIX сторіччі через інфраструктурну близькість до обох столиць Російської імперії, які слугували для міських класів поставальниками та транзитерами культурних благ, стався занепад «Харківських Афін», першого осередку національного Відродження в Україні. Так само, на межі XX–XXI сторіч Харків виявився неспівмірним зменшеному масштабу Української держави, на відміну, від Києва, який помітно підвищив свій соціокультурний статус, значно поліпшивши при цьому етнокультурні та мовні пропорції. Лише 2015 року частка експорту товарів з області до Росії зменшилася до 31% проти торішніх 45–46%. Водночас цінність великих масштабів у свідомості місцевих мешканців стала певною мірою запобіжником проти участі в початковому варіанті проекту Новоросії як конфедерації з «народних республік». У дилемі між «першою столицею України» і «Харківською народною республікою» значна частка (не менш як дві третини, за даними групи «Інформаційний опір») харків'ян обирала перший варіант.

Тому слушним є зауваження В. Кравченка, що існування у Слобожанському регіоні різних ідентичностей взаємно послаблює одна одну [Кравченко, 2010: с. 334]. Тож панування «національно-громадянської» моделі пам'яті в українському географічному прикордонні буде значно *відноснішим*, ніж в Україні загалом. В умовах типової для «пограниччя» як такого підвищеної соціокультурної динамічності воно буде також значно *ситуативнішим*, може зміститися в будь-який бік у доволі стислі терміни. Так, помітне зміщення до «проукраїнськості» сталося завдяки приходу до місцевої влади групи ефективних, хоча й не надто чесних, проукраїнських «кризових менеджерів» у Дніпропетровську у 2014–2015 роках.

Таким чином, можна стверджувати, що попри поверхневу уривчастість функціонування меморіального простору української культури у XIX — на по-

чатку ХХІ сторіччя відбувається його поступова консолідація, перехід від механічного поєднання різних хронологічних нашарувань до певним чином структурованої системи. Головною складовою культурної пам'яті України є комплекс «місць пам'яті», який включає меморіали суспільно-політичних і культурних діячів та численні пам'ятки, присвячені козацтву. Усі вони відсилають до державної самостійності та свободолюбності України від раннього Нового часу. Натомість донедавна найпоширеніший радянський сегмент зміщується на периферію українського меморіального простору.

Пришвидшення позитивних трансформацій цього простору може бути пов'язане одночасно з імплементацією до нині панівної «націоцентричної» моделі пам'яті громадянських, гуманістичних змістів та з пошуком більш сучасних форм її репрезентації. Функціонування меморіального ландшафту в сучасній українській культурі стикатиметься зі збереженням значних ризиків. Головні з цих ризиків полягають не тільки в меморіальній специфіці українського пограниччя, а й у недостатній згуртованості суспільства навколо власного меморіального «ядра». Утім, наведені загрози значною мірою можна нейтралізувати здійсненням цілеспрямованої державної меморіальної політики, прикладів якої від середини 2000-х років стає дедалі більше.

Зрозуміло, що в подальших дослідженнях цікаво буде порівняти український меморіальний ландшафт з його аналогами в інших культурах.

ДЖЕРЕЛА

- Васильев, А. (2012). Memory studies: Единство парадигмы — многообразие объектов. В: *Новое литературное обозрение*, 5(117). — <http://www.nlobooks.ru/node/2640>.
- Грабович, Г. (s.a.). Тарас Шевченко: формування національного поета. В: *Критика*, XIX, 3–4 (209–210), 2–9.
- Єсельчик, С. (2008). *Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві* (авториз. пер. з англ.). Київ: Критика.
- Зерній, Ю.О. (2009). *Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності* (автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.05), Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ.
- Історія українського козацтва: нариси* (у 2-х т.) (2007). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянської академії», т. 2.
- Козеллек, Р. (2004). Невідомий солдат як національний символ Європи (пер. з нім.). В: *Історичні пошуки ідентичності: Українсько-німецький колоквиум*. Київ: Дух і літера, 20–39.
- Кравченко, В.В. (2010). *Харьков / Харків: столиця Пограничья*. Вильнюс: ЕГУ.
- Надкарни, М. (2014). О времени, травме и монументе: Парк-музей скульптур в Будапеште (пер. с англ. Н. Катричевой, П. Кулагиной, А. Логутова, Л. Разгулиной). В: *Новое литературное обозрение*, 2 (216). — <http://magazines.russ.ru/nlo/2014/126/13n.html>.
- Паламарчук, М.О. (2014). *Виклики модернізації в Україні: політичні аспекти* (за ред. О. В. Литвиненка). Київ: НІСД.
- Рябчук, М. (s.a.). Дві України: кінець амбівалентності? В: *Критика*, XIX, 1–2 (207–208), 2–12.
- Український інститут національної пам'яті. Декомунізація* (s.a.). — <http://www.memory.gov.ua/page/dekomunizatsiya-0>.

- Фрейд, З. (s.a.). *О психоанализе. Пять лекций*. Лекция 1. — <http://www.psychology-online.net/articles/doc-1151.html>.
- Фрейд, З. (1998). Печаль и меланхолия. В: *Основные психологические теории в психоанализе. Очерк истории психоанализа*. Санкт-Петербург: Алетейя, 211–231.
- A Companion to Cultural memory studies: an international and interdisciplinary handbook* (2008) (ed. by A. Erill, A. Nünning). S.I.
- Gorchenin Institute. Общественно-политические настроения населения Украины (часть 2) (исследование) (s.a.)*. — http://institute.gorshenin.ua/news/1194_obshchestvennopoliticheskie.html.
- Genres as Repositories of Cultural Memory* (1997) (ed. by H. van Gorp, U. Mussarra-Schroeder). Leiden.

Статню одержано 10.03.16

REFERENCES

- Vasilyev, A. (2012). Memory studies: Unity of paradigm — diversity of objects [in Russian]. In: *Novoye literaturnoye obozreniye*, 5(117). — <http://www.nlobooks.ru/node/2640>.
- Hrabovich G. (s.a.). Taras Shevchenko: formation of the national poet [in Ukrainian]. In: *Krytyka*, XIX, 3–4 (209–210), 2–9 [in Ukrainian].
- Yekelchuk, S. (2004). *Stalin's empire of memory [electronic resource] : Russian-Ukrainian relations in the Soviet historical imagination*. Toronto; Buffalo: University of Toronto Press. — <http://search.library.utoronto.ca/details>.
- Zernii, Yu.O. (2009). *State policy of memory as a factor of consolidation of Ukrainian national identity* (abstract of Cand. Sc. Thesis (Polit.): 23.00.05) [in Ukrainian], V.M. Koretskyi Institute of State and Laws, NAS of Ukraine. Kyiv.
- The history of Ukrainian Cossacks : essays* (in 2 vols.) (2007) [in Ukrainian]. Kyiv: PH “Kyiv-Mohyla Academy”, Vol. 2.
- Koselleck, R. (2004). The unknown soldier as a national symbol of Europe (transl. from German) [in Ukrainian]. In: *Historical searches of identity : Ukrainian-German colloquium*. Kyiv: Dukh i litera, 20–39.
- Kravchenko, V.V. (2010). *Khark'kov / Kharkiv: the capital of Frontier* [in Russian]. Vilnius.
- Nadkarni, M. (2014). About time, trauma and monument: Park-museum of sculptures in Budapest (transl. from English by N. Katricheva, P. Kulagina, A. Logutova, L. Razgulina) [in Russian] // *Novoye literaturnoye obozreniye*, 2 (216), — <http://magazines.russ.ru/nlo/2014/126/13n.html>.
- Palamarchuk M.O. (2014). *Modernization challenges in Ukraine: political aspects* (ed. by O.V. Lytvynenko) [in Ukrainian]. Kyiv.
- Riabchuk M. (s.a.). Two Ukraines: the end of ambivalence? [in Ukrainian]. In: *Krytyka*, XIX, 1–2 (207–208), 2–12.
- Ukrainian institute of national memory. Decommunization* (s.a.) [in Ukrainian]. — <http://www.memory.gov.ua/page/dekomunizatsiya-0>.
- Freud, S. (s.a.). *About psychoanalysis*. 5 lectures. Lecture 1. — <http://www.rasch.org/over.htm>.
- Freud S. (1998). Mourning and melancholy [in Russian]. In: *Basic psychological theories in psychoanalysis. Essay in the history of psychoanalysis*. St. Petersburg: Aleteya, 211–231.
- A Companion to Cultural memory studies: an international and interdisciplinary handbook* (2008) (ed. by A. Erill, A. Nünning). S.I.
- Gorchenin Institute. Social and political moods of Ukraine population* (part 2) [in Ukrainian] (s.a.). — http://institute.gorshenin.ua/news/1194_obshchestvennopoliticheskie.html.
- Genres as Repositories of Cultural Memory* (1997) (ed. by H. van Gorp, U. Mussarra-Schroeder). Leiden.

Received 10.03.16

Kostiantyn Kyslyuk

MEMORIAL LANDSCAPE OF UKRAINIAN CULTURE: PAST AND PRESENT

The current state of the memorial landscape of Ukrainian culture is conceptualized in the article as a complex, multi-layered, diverse and modern formation, weakly associated with ancient tradition. Despite superficial discontinuity of functioning of the memorial space of Ukrainian culture in the 19th — early 21st centuries, its consolidation and transition from mechanical combination of different chronological layers to structured system take place. The main component of the cultural memory of Ukraine is a complex of *places of memory*, which includes memorials in honour of socio-political and cultural figures and numerous monuments dedicated to the Cossacks. They refer to the state independence of Ukraine and liberty of Ukrainian people from the early Modern Period. However, until recently the most common Soviet segment is shifted to the periphery of the Ukrainian memorial space.

The acceleration of positive transformation of this space can be connected simultaneously with the implementation of still dominant model of memory of civic, humanistic contents and finding more modern forms of its representation.

The functioning of the memorial landscape in modern Ukrainian culture will face the problems of specificity of Ukrainian frontier and insufficient unification of the society around its own memorial «core». The above threats can be neutralized by the mass official public memorial policy. The number of its examples has been constantly growing since the early 2000's.

Keywords: culture, cultural memory, «places of memory», memory, Ukrainian culture

Кислюк, Костянтин — кандидат філософських наук, доктор наук із культурології, професор кафедри культурології та медіа-комунікацій Харківської державної академії культури.

Kyslyuk, Kostiantyn — candidate of sciences in philosophy, doctor of sciences in culturology, professor at the department of culturology and media-communications, Kharkiv State Academy of Culture.
